

Райнер Линднер
Предприниматели и город в Украине: 1860–1914 гг.
(Индустриализация и социальная коммуникация на Юге
Российской империи) / Под ред. А.Н.Доника. – К.; Донецк:
ИД «Кальмиус», 2009. – 504 с.

Райнер Лінднер
Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустриалізація й соціальна ко-
мунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М.Доніка. – К.; Донецьк:
ВД «Кальміус», 2009. – 504 с.

Однією з визначальних характеристик сучасного світу, в якій немов у дзеркалі відображаються усі проблеми, прорахунки, але в той же час і досягнення суспільства, є урбанізованість. Урбанізаційний перехід, який відбувся на українських землях за часів радянської влади, став логічним результатом попередніх етапів урбанізаційного процесу, і в той же час знаменував початок якісно нового етапу міської історії, коли домінування міст у політичній, адміністративній, культурній та інших сферах буття доповнилось і в той же час закріпилося чисельним переважанням городян над мешканцями сільської місцевості. І хоча з моменту урбанізаційного переходу Україна багато в чому зазнала кардинальних змін, урбанізація залишилася однією з домінант її розвитку. За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів урбанізаційного процесу, під час яких формувалися витоки тієї ролі, яку відіграють міста і міський образ життя в сучасній державі. З іншого боку, не менш актуальним є детальне вивчення історії окремих страт городян України, і перш за все тих, які залишалися доволі однобоко висвітленими в радянській історіографії.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує фундаментальне монографічне дослідження німецького історика Райнера Лінднера, присвячене історії підприємців як окремої страти міських спільнот українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. В основу книги, що побачила світ німецькою мовою у 2006 р., українською – 2008 р. і російською – 2009 р., покладено дисертацію, прийняту в 2005 р. до захисту відділенням гуманітарних наук університету міста Констанц (Німеччина).

Ставши результатом тривалої евристичної роботи в Україні та Росії, монографія ґрунтується на вельми широкій джерельній базі, що включає, зокрема, матеріали фондів Державного архіву Російської Федерації, Російського державного історичного архіву, Російського державного архіву давніх актів, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Державного архіву м. Києва, Наукового архіву Національного музею Т.Г.Шевченка, держархівів Донецької, Дніпропетровської, Харківської, Житомирської областей, архіву Дніпропетровського історичного музею імені Д.І.Яворницького.

Німецький історик використовує широкий спектр методологічних підходів, що зумовлюється, між іншим, міждисциплінарністю самої історичної

урбаністики. Райнер Лінднер не ігнорує методологічний арсенал культурології та соціології. За формулюванням самого автора монографії, «методика та пізнавальні цілі класичної історії міст і підприємств трансформувались у культурну історію соціального укладу» (с.8), чи то в «історію культури соціального укладу» (с.10).

Розвиток міст і становлення підприємництва Райнер Лінднер розглядає, зокрема, у ключі модернізаційної теорії. Одним із лейтмотивів рецензованої монографії є твердження про те, що модернізація в Російській імперії в цілому та її українській складовій зокрема не була ані лінійним, ані тотальним процесом. Варто згадати твердження щодо обмеженостей теорії модернізації, висловлені П.Гетреллом, Д.Мейсі та Г.Фрізом, коли вони критикували книгу Б.М.Миронова «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початок XX ст.)». Ці західні «гранди» соціальної історії, визнаючи, що модернізація як модель сприяє приверненню уваги до ключових аспектів розвитку, зазначили, що як схематична форма подання минулого вона «не залишає місця для тих форм соціальної поведінки та організації людей, які не перетинаються з даною схемою і є за визначенням відсталими», а тому книга Б.М.Миронова має тенденцію мінімізувати своєрідність дореволюційної Росії¹. Утім, монографія Р.Лінднера є чудовим прикладом того, що звернення до теорії модернізації зовсім не обов'язково має апіорно передбачати наявність у роботі зазначеної «однобокості» і мінімізації звернення до своєрідності (специфіки). До того ж рецензовану монографію можна розцінювати і як своєрідний варіант відповіді на виклик, сформульований все тими ж П.Гетреллом, Д.Мейсі та Г.Фрізом: «Було б [...] цікаво знати, як буде виглядати російська модернізація, якщо її вивчати з точки зору неросійських меншин – від периферії, а не від центру»².

Зважаючи на роль держави в ініціюванні змін, що мали місце в «постемансипаційний» період, неабияке значення для розуміння і модернізаційних процесів у цілому, і урбанізаційних процесів зокрема має врахування трансформацій у системі координат «великі реформи – контрреформи». У цьому контексті заслуговує на увагу теза Р.Лінднера про недоречність традиційного для історіографії протиставлення реформ і контрреформ другої половини XIX ст. Особливо виокремлюється ця недоречність при аналізі економічної політики, адже 1880-ті рр., які в радянській історіографії розглядались як період реакції, були роками економічного буму, митної політики, орієнтованої на потреби внутрішнього ринку, і кульмінації будівництва залізниць.

Ключовою і для першого розділу монографії («Міський ландшафт та індустріалізація»), і для роботи в цілому, на наш погляд, є запропонована Р.Лінднером, за його ж формулюванням, «нова для російських міст XIX ст.» типологія, згідно з якою виділені три групи: 1) історичні міста, які виникли

¹ Гетрелл П., Мэйси Д., Фриз Г. Социальная история как метаистория // Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – Т.1. – Санкт-Петербург, 2003. – С.V–VI.

² Там же. – С.VI.

в епоху середньовіччя (Київ і Житомир); 2) імперські міста, засновані у XVII і XVIII ст.; 3) промислові поселення (с.19, 38–80). Тут спостерігаємо певну неузгодженість, адже Р.Лінднер логічно відносить Харків і Катеринослав до другої, а Юзівку – до третьої групи (с.19), але в той же час підкреслює, що Катеринослав і Юзівка засновані «у процесі імперського поглинання територій і економічної експансії» значно пізніше Харкова, що виник у XVII ст. (с.41), (тобто ще в доімперський період), тим самим ніби намацуючи ґрунт для іншої типології. На перший погляд, тут наявна і певна плутанина з критеріями, що кладуться в основу наведеної вище типології (тоді як перші дві групи виділяються за хронологічною ознакою, то третя – за статусом населеного пункту). Утім, на наш погляд, ключова ідея полягає саме в тому, що до третьої групи можуть бути віднесені ті міські поселення, які в досліджуваній Р.Лінднером період ще не встигли одержати статусу міста, хоча і за рівнем економічного розвитку, і за чисельністю населення часто значно перевищували багато з офіційних міст. Адже офіційна типологія населених пунктів, їх поділ на «міські» і «неміські», що застосовувався в Російській імперії, були далекими від ідеальних і багато в чому не враховували реального стану розвитку того чи іншого конкретного поселення. Консервативність влади, складність процедури зміни статусу населеного пункту та ціла низка інших чинників стали причиною того, що кількість офіційних міст змінювалася доволі повільно, що не відображало реальних темпів урбанізації.

Принципово важливо, що німецький історик концентрується на вивченні саме перелічених вище п'яти українських населених пунктів, зізнаючись, що інформація про інші міста, у тому числі – про Одесу, використовувалась у його роботі лише епізодично (с.80).

У другому розділі («Підприємці Півдня Російської імперії») аналізуються сам термін «підприємець», правовий статус і соціальна стратифікація цієї групи населення, її етнічна диференціація (з приділенням окремої уваги підприємцям-українцям, росіянам, євреям та іноземцям), біографії та світ символів окремих підприємців (Іван та Павло Харитоненки, Олександр Поль, Лазар і Лев Бродські, Джон Юз).

У фокусі третього розділу («Підприємці між державою і світом найманої праці») знаходяться форми вертикальної комунікації в адміністративній ієрархії Російської імперії включно до фігури імператора, у межах міського соціуму і між підприємцями та робітниками. Р.Лінднер пише, що засобом соціальної інтеграції могла стати перш за все активна участь підприємців у громадському житті, а засобом інтеграції політичної – участь в об'єднаннях і союзах, що представляли корпоративні інтереси; у той же час соціальна інтеграція могла зазнати поразки, якщо гору брали соціальні та етнічні суперечки.

Вельми співзвучною з назвою всієї монографії є назва четвертого розділу («Підприємці та місто»). Тут німецький дослідник розглядає, зокрема, участь цікавої йому страти в органах міського самоврядування. При цьому цілком логічно, що проблематика міського самоврядування згадується Р.Лінднером і в попередніх розділах. Ми принципово не згодні з автором, коли він, посилаючись на Й.Баберовського, пише про Донбас, що «з

огляду на відсутність тут традицій місцевого самоврядування мирові судді не обиралися, а призначалися міністром юстиції» (с.79). І справа не лише в тому, що в Донбасі мирові судді таки обирались органами місцевого самоврядування, що докладно описано С.Й.Татариновим і Н.О.Тутовою³. Ще важливішим є те, що всупереч наведеному твердженню, регіон мав давні традиції самоврядування. Достатньо згадати про відповідний аспект історії Вольностей Війська Запорозького, у межі якого входила частина того самого Донбасу. Інша справа, що ці традиції не вписувалися в імперський дискурс, а тому після 1775 р. державою було зроблено чимало, аби вони були забуті. Для цього, зокрема, на Півдні активно впроваджувалися моделі самоврядування, прийняті в інших регіонах Російської імперії. Тож у цьому плані традиція (але традиція імперська) місцевого самоврядування насправді глибокого коріння на Півдні не мала. Між іншим, у цьому контексті заслуговує на увагу висновок, зроблений Т.М.Плаксій у результаті дослідження міського самоврядування Середньої Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст.: запровадження розпорядчих (дум) і виконавчих (управ) органів самоврядування у містах Середньої Наддніпрянщини у відповідності з Міським положенням 1870 р. стало одним із чинників, який обумовив ліквідацію національних особливостей розвитку системи місцевого громадського самоврядування і сприяв уніфікації системи державного управління та її підпорядкування Російській імперії⁴.

Важливими аспектами участі підприємців у міському житті стали розвиток комунікаційних мереж та інфраструктури, засобів масової інформації, театру, професійних, благодійних об'єднань та асоціацій неформального спілкування й дозвілля. Кожному з цих аспектів Р.Лінднер приділяє прихильну увагу.

Зокрема, він робить висновок про те, що будівництво залізниць і мостів не було інструментом імперських територіальних амбіцій, який насаджувався «згори» (с.307). Між іншим, це твердження фактично є запереченням того, що пише І.В.Довжук у монографії, присвяченій індустріальному Донбасу того самого періоду, що вивчає Р.Лінднер: конфігурація залізниць в Україні визначалася, передусім, військово-стратегічними міркуваннями імперського уряду, який не цікавили потреби місцевого економічного життя⁵. Дослідження нами урбанізаційних процесів на Півдні України другої половини XIX – початку XX ст. дає підстави підтримати погляд німецького історика. Звернемо увагу на два аспекти. По-перше, сама практика влаштування залізничних гілок на Півдні демонструвала всезростаючу роль економічного, а не військово-стратегічного чинника в цьому процесі, і прокладання залізниць до промислових поселень Донбасу – яскравий тому

³ Татаринов С.И. Бахмут: Очерки истории. 1783–1917. – Артёмовск, 2001. – С.26–27; Татаринов С.И., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII–XX ст. – Артемівськ, 2008. – С.190–191.

⁴ Плаксій Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX століть: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001. – С.14.

⁵ Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2009. – С.4.

приклад (при цьому ми аж ніяк не заперечуємо зв'язок економічних і військово-стратегічних інтересів милітаризованої Російської імперії). По-друге, міські громади не залишались осторонь обговорення питання про напрямки прокладення залізниць. Більше того, як свідчать і матеріали місцевої та регіональної преси, і документи органів міського самоврядування чи не більшості міст Півдня, сама міська історія другої половини XIX – початку XX ст. певною мірою може розглядатися саме як історія боротьби навколо відповідного питання. Зокрема досить показовим зразком тієї полеміки, що іноді доходила до справжньої «інформативної війни», яка супроводжувала, а точніше, передувала прокладенню тієї чи іншої залізничної гілки території Південної України, слугують систематизовані і видані нами публікації «Одеського Вісника» щодо Бердянська 1861–1893 рр.⁶

Не зовсім коректним вважаємо формулювання Р.Лінднера, коли, посилаючись на Л.Вілларі і пишучи, що провінційна преса особливо сильно потерпала від цензури, він зазначає: «Тоді як у столичних містах ще можна було зустріти нові засоби розповсюдження інформації підривного характеру (нелегальні газети або листівки), то на периферії місцева влада ретельно пильнувала за всіма публікаціями у ЗМІ» (с.333–334). Адже поява листівок і пильнування влади за публікаціями в пресі аж ніяк не були взаємовиключаючими чинниками життя і центральних, і «периферійних» міст. У архівах і музеях зберігається велика кількість документальних свідчень того, що в містах південноукраїнського регіону в період до революції 1905 р. діяли нелегальні типографії, поширювалася нелегальна література та листівки⁷.

Органічною складовою рецензованої монографії є п'ятий розділ («Промислові виставки – новий комунікативний вимір»). Адже, за влучним формулюванням Р.Лінднера, промислові виставки були однією з небагатьох форм репрезентації спільних інтересів підприємців, держави і міста, утіленням прагнення місцевих громад і держави до модернізації суспільного життя; підготовка, проведення і символіка цих виставок стали точкою перетинання вертикального та горизонтального векторів комунікації.

Квінтесенція дослідження міститься у розлогіх «Висновках», які згруповані в чотири тематичні блоки: «Імперія і периферія», «Норми і символи підприємців», «Інтеграція і конфлікт», «Відсталість і сучасний стиль життя».

Загалом маємо констатувати, що монографія Р.Лінднера, в якій історія міст, соціуму та економіки в рамках соціального напрямку історії культури

⁶ «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861–1875 рр.) / Упор. І.І.Лиман, В.М.Константинова. – Бердянськ; Таганрог, 2007. – 360 с.; «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876–1893 рр.) / Упор. І.І.Лиман, В.М.Константинова. – Бердянськ; Невинномиськ, 2007. – 339 с.

⁷ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.94. – Оп.1. – Д.9. – 7+1 л.; Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.354. – Оп.1. – Спр.3. – 186 арк.; Ф.386. – Оп.1. – Спр.5. – 141 арк.; Спр.37. – 8 арк.; Спр.57. – 209 арк.; Спр.58. – 267 арк.; Спр.59. – 131 арк.; Спр.86. – 9 арк.; Спр.91. – 18 арк.; Миколаївський обласний краєзнавчий музей. – Спр.365. – 1 арк.; Спр.366. – 1 арк.; Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. – 13337/Аи 5179; Донецький обласний краєзнавчий музей. – Спр.4 / КП 1423. – 1 арк.; Спр.5/КП 1424. – 1 арк.; Спр.39/КП 1458. – 1 арк.; Спр.120/КП 11542. – 1 арк.; Спр.127/КП 11549. – 1 арк.; Спр.350/ КП 67331. – 1 арк.

насправді зливаються в єдине ціле, беззаперечно є вагомим внеском у дослідження минулого України. Ті ж дискусійні моменти, на які ми звернули увагу, як і зосередження німецького вченого на історії лише п'яти населених пунктів, лише служать підтвердженням того, що до сучасної історіографії міської історії України може бути прикладена характеристика, свого часу зроблена нами стосовно південноукраїнського регіону другої половини XIX – початку XX ст.: ми все ще маємо мозаїку з досліджених (із вельми нерівним ступенем професійності і глибини) фрагментів міського буття (причому фрагментів у сенсі і проблематики, і територіальних та хронологічних рамок), створених із різних ідеологічних і методологічних позицій. До того ж, що вельми важливо, ця мозаїка містить у собі чисельні лакуни. Цілісної ж картини міського життя, а тим більше – урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні, так і не створено: за доволі високого ступеня фактографічності, дослідження з різних аспектів міської історії на Півдні не піднялися до такого рівня узагальнення.

Водночас саме Райнеру Лінднеру вдалося поставити перед майбутніми дослідниками міської історії України вельми високу планку. Адже рецензована монографія відзначається тією широтою методологічних підходів і міждисциплінарністю, якої часто бракує вітчизняним працям, дотичним до історичної урбаністики, що писалися в умовах розірваності історіографічного процесу.

В.М.Константінова (Бердянськ)